

ДЕРЖАВНА
АРХІВНА
СЛУЖБА
УКРАЇНИ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 2 (335), 2023
квітень – червень

Київ, 2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Марина ПАЛІЄНКО (головний редактор)
Олена БАЧИНСЬКА, Валентина БЕЗДРАБКО, Тетяна БІЛУЩАК,
Юозьяпас БЛАЖЙОНАС (Литовська Республіка), Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Петер КЛАСІНЦ (Республіка Словенія),
Геннадій КОРОЛЬОВ, Лариса ЛЕВЧЕНКО, Ірина МАТЯШ,
Жанна МИНА, Василь ОРЛИК, Георгій ПАПАКІН,
Павел ПЕТЖИК (Республіка Польща), Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Ніколай РУССЄВ (Республіка Молдова),
Ігор СРІБНЯК, Ірина ТЮРМЕНКО, Ярослав ФАЙЗУЛІН,
Анатолій ХРОМОВ, Олексій ЯСЬ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

Вебсайт журналу «Архіви України»:
<http://au.archives.gov.ua>

«Архіви України», № 2, 2023. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

ISSN 0320-9466 (Print)
ISSN 2708-9614 (Online)

© Державна архівна служба України, 2023

З М І С Т

Подія

До 150-річчя з дня народження Павла Скоропадського

- Папакін Г.* Павло Скоропадський: життя крізь власні его-джерела (листи, щоденники, мемуари) 7
- Павло Скоропадський: портрет на тлі доби (добірка фотодокументів із фондів Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву). Підготувала *Л. Любарська* 24

Статті та повідомлення

- Ясь О.* Микола Костомаров на портретах художника Миколи Ге: історія, контексти, смисли 34
- Бонь О.* Ціна компромісу: спогади Володимира Гжицького про Леся Курбаса 55
- Пуківський Ю.* Формування та перспективи онлайн-архіву усноісторичних і візуальних джерел «Жива історія» 68

З історії архівів та архівних зібрань

- Воробей Р.* Державному архіву Чернігівської області – 100 років. Рік 1923-й 78

Новітні архівні технології і практики

- Балишев М., Андреев Т., Голубкіна Г.* На шляху до інклюзивності: віртуальна подорож ЦДНТА України як новий підхід до популяризації архівів 91
- Журавель О., Журавель В., Савич А.* Комерційне мікрофільмування у світі: історія і сучасність 103

Огляди джерел і документальні нариси

- Клименко Т.* Поляки на Черкащині у другій половині XIX – першій половині XX ст. (за документами Державного архіву Черкаської області) 118

<i>Срібняк І.</i> На захисті інтересів інтернованої Армії УНР (маловідомі сторінки діяльності української військової дипломатії у Польщі, 1921 р.)	131
--	-----

Інформація та рецензії

<i>Палієнко М.</i> Проблеми взаємодії архівів і суспільства задля збереження пам'яті на Міжнародній конференції та воркшопах в Університеті Миколая Коперніка (м. Торунь, Польща)	150
<i>Василик Т.</i> «Найбільш документована війна»: симпозиум документальних та архівних проєктів (м. Львів)	158
<i>Тюрменко І.</i> Міжнародна конференція «Preservation Today. Addressing Mass Digitization and Protection of Originals Alike» у Федеральному архіві Німеччини (м. Берлін)	163

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі	173
--	-----

CONTENTS

Event

To the 150th Anniversary of the Date of Birth of Pavlo Skoropadsky

- Papakin H.* Pavlo Skoropadsky: Life Through Own Ego-Sources (Letters, Diaries, Memoirs) 7
- Pavlo Skoropadsky: A Portrait Against the Background of the Day (a Selection of Photo Documents from the Central State Audiovisual and Electronic Archives). Prepared by *L. Lubarska* 24

Articles and Notices

- Yas O.* Mykola Kostomarov in the Portraits of Painter Mykola Ge: History, Contexts, Meanings 34
- Bon O.* The Price of Compromise: Memories of Volodymyr Hzhyskyi about Les Kurbas 55
- Pukivskyi Yu.* Formation and Perspectives of the Online Archives of Oral Historical and Visual Sources «Living History» 68

To the History of Archives and Archival Collections

- Vorobei R.* The State Archives of the Chernihiv Region is 100 Years Old. The Year 1923 78

The Emerging Archival Technologies and Practices

- Balyshev M., Andreiev T., Holubkina H.* On the Way to Inclusion: the Virtual Trip by the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine as a New Approach to the Popularization of Archives 91
- Zhuravel O., Zhuravel V., Savych A.* Commercial Microfilming in the World: History and Modernity 103

Sources Reviews and Documentary Essays

- Klymenko T.* Poles in Cherkasy Region in the Second Half of the 19 – First Half of the 20 Century (According to the Documents of the State Archives of the Cherkasy Region) 118

<i>Sribnyak I.</i> In Defense of Interests of the Interned Army of the Ukrainian People's Republic (Little-known Pages of Activity of Ukrainian Military Diplomacy in Poland, 1921)	131
---	-----

Information and Reviews

<i>Paliienko M.</i> Problems of the Interaction of Archives and Society for the Preservation of Memory at the International Conference and Workshops at the Nicolaus Copernicus University (Toruń, Poland)	150
<i>Vasylyk T.</i> «The Most Documented War»: a Symposium of Documentation and Archival Projects (Lviv)	158
<i>Tyurmenko I.</i> International Conference «Preservation Today. Addressing Mass Digitization and Protection of Originals Alike» in the Federal Archives of Germany (Berlin)	163

Archive Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings	173
---	-----

DOI 10.47315/archives2023.335.034

УДК 929: Костомаров + Ге (371.672.1)

Олексій Ясь

член-кореспондент НАН України,

доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник,

Інститут історії України НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

МИКОЛА КОСТОМАРОВ НА ПОРТРЕТАХ ХУДОЖНИКА МИКОЛИ ГЕ: ІСТОРІЯ, КОНТЕКСТИ, СМИСЛИ

Анотація. Метою статті є порівняльне висвітлення взаємин і біографій Миколи Костомарова (1817–1885) і художника Миколи Ге (1831–1894) у багатоманітних контекстах написання портрета історика (1870) та його авторського повторення (1878). **Методологія дослідження** базується на компаративних й аналітичних стратегіях, зорієнтованих на висвітлення спільних і відмінних рис у життєвих історіях і творчих практиках М. Костомарова й М. Ге. Крім того, для потрактування художнього образу М. Костомарова на полотнах М. Ге використані міждисциплінарні стратегії з мистецтвознавства й просопографії. **Наукова новизна** полягає як у розкритті особливостей комунікації двох інтелектуалів імперської доби, так й ідеалістичної і гуманістичної основи світосприйняття, котра сполучала історика та художника. Водночас простежено колізії, пов'язані з історією створення обох портретів, їх подальшого побутування як творів мистецтва і предметів колекціонування. Зіставляються основні віхи біографій М. Костомарова і М. Ге, зокрема періоди, коли їхні шляхи перетиналися. Аналізуються ситуації, в яких розгорталися їхні дружні взаємини та пояснюються причини взаємних симпатій. Розглядається історія написання авторського повторення портрета М. Костомарова, котра причинилася до конфлікту М. Ге з колекціонером П. Третьяковим. Висвітлюється історія циркуляції авторського повторення портрета М. Костомарова як мистецького твору в українському культурному просторі. **Висновки.** Обстоюється думка, що обидва портрети історика роботи М. Ге є важливим, а у багатьох аспектах – унікальним візуальним джерелом для конструювання просопографічного образу М. Костомарова початку 1870-х років. Відзначається, що імперська доба у багатьох аспектах розмивала прагнення й устремління обох інтелектуалів, які зробили визначний внесок в українську науку, культуру та

© О. Ясь, 2023

мистецтво XIX ст. Підкреслюється, що їхня розмаїта творча спадщина стала об'єктом культурного привласнення з боку імперської та пострадянської Росії.

Ключові слова: М. Костомаров; М. Ге; портретний живопис М. Ге; біографія; просопографія; іконографія М. Костомарова; імперська доба; українська культурна спадщина; російське привласнення.

У життєвих історіях Миколи Ге (старшого) (1831–1894) та Миколи Костомарова (1817–1885) є чимало подібних рис і поворотів долі. Обидва народилися на російсько-українському пограниччі, мали мішане національне походження, були пристрасними ідеалістами й мрійниками, котрі намагалися по-новому осягнути сенс людського буття з історичної, мистецької чи культурної перспективи. Обидва пережили як блискучі тріумфи та злети, так і часи скептичного сприйняття своєї творчості. Обидва за психологічним профілем були переважно інтровертами, зокрема настільки занурювалися у світоглядні колізії свого внутрішнього світу та мистецько-культурні пошуки, що часом зовсім забували про прагматичні запити й утилітарні потреби життя. Обидва виявляли дивовижну непрактичність у повсякденному бутті, котра змушувала сучасників сприймати кожного з них як неповторного дивака-оригінала. Обоє сполучала гуманістична основа світосприйняття, котра спонукала усвідомлювати світ крізь призму моральних настанов й етичних вимог.

Врешті, і М. Костомарову, і М. Ге випало грати на російському, точніше імперському культурному полі, котре затіняло чи розмивало їхні устремління, зацікавлення, прагнення. Водночас обоє дійових осіб – героя, зображеного на портретах, і художника єднали тривалі дружні відносини.

Незважаючи на те, що М. Ге зазвичай пов'язували із російським мистецтвом XIX ст., нині вповні доречно наголошують на українських вимірах його життєвої історії та відповідних сюжетах і мотивах художніх практик¹. Приміром, ще М. Грушевська називала його «українізованим Французом»². Д. Антонович стверджував, що «найталановитіша й найбільша постать українського малярства того часу – Микола Ге»³.

¹ Панченко В. Євангеліє від Миколи Ге: великий митець наодинці з вічністю // День. 2006. 3 черв. № 90. С. 7; Микола Миколайович Ге, 1831–1894 / авт.-упоряд.: М. І. Кружкова, О. Ю. Марініна; під заг. ред. К. І. Ладиженської. Київ, 2011. 32 с.

² Грушевська М. Рец. на кн.: История русского искусства, соч. А. П. Новицкого, вып. IX–X. Москва, 1901 і 1902, ст. 241–400 // Записки НТШ. 1903. Т. 53. С. 37.

³ Антонович Д. Українське малярство // Українська культура. Лекції за редакцією Д. Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; переднє слово М. Антоновича; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. Київ, 1993. С. 338.

Відтак цього художника-філософа слушно розглядають у світлі історії українського мистецтва другої половини ХІХ ст.⁴ За влучним висловом Ю. Шевельова, «Ге прожив на Україні не одно десятиліття. Він любив Україну і, як би там не було, належав до неї»⁵.

Звісно, крім багатьох компаративних паралелей, біографії цих інтелектуалів мають уповні реальні й навіть суттєві відмінності. Вони пов'язані з належністю до різних генерацій, культурних сфер і теренів діяльності, очевидною неспівмірністю ряду періодів життєвих історій історика й художника, котрі по-своєму розгорталися на обширах України, імперії Романових та поза їх межами. Та, попри ці істотні відмінності, обидва відчували дивовижну духовну близькість, яка спиралася на домінуючі гуманістичні шари їхнього світогляду.

Шляхи історика та майбутнього художника перетнулися у Києві на зламі 1845–1846 рр., коли М. Костомаров отримав місце викладача історії у Першій київській гімназії. Пізніше М. Ге з незвичайним пієтетом споминав про виклади М. Костомарова, котрі запам'яталися йому на все життя, зокрема згадував останнього як найулюбленішого вчителя⁶.

За спогадом М. Ге, педагог, який заступив М. Костомарова у гімназії, цілий рік не хотів викладати історію після свого блискучого попередника, а лише читав твори окремих авторів. Окрім того, М. Костомаров викладав історію у Зразковому жіночому пансіоні Лаури де Мельян, де навчалася і майбутня дружина художника М. Ге – Ганна Забіла.

Після арешту М. Костомарова 1847 р. у справі кирило-мефодіївських братчиків життєві шляхи історика та М. Ге перетнулися лише через 10 років. М. Ге навчався на математичному відділенні університету Св. Володимира, ймовірно, наслідуючи приклад старшого брата Йосипа⁷. Згодом він перевівся до С.-Петербурзького університету, котрий незабаром полишив, і здобув художню освіту у С.-Петербурзькій АМ. 1855 і 1857 рр. художник-початківець отримав 2 золоті медалі – малу і велику за картини «Ахіллес оплакує Патрокла» та «Саул в Аендорської чаклунки». Від 1857 р. М. Ге перебував разом із дружиною за кордоном, здебільшого в Італії, проте подорожував й іншими західноєвропейськими країнами, зокрема відвідав Дрезден, Париж, Мюнхен, Геную, Флоренцію та Рим.

За збігом обставин саме 1857 р. М. Костомаров уперше в житті побував у низці європейських країн з метою лікування очей і відпочинку

⁴ Гординський С. Завершення «Історії українського мистецтва» // Сучасність. 1970. № 10. С. 88.

⁵ Шевельов Ю. Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті // Сучасність. 1990. № 7/8. С. 109.

⁶ Стасов В. В. Николай Николаевич Ге, его жизнь, произведения, переписка. Москва, 1904. С. 29.

⁷ Шандра В. Вірний правді життя // Вечірній Київ. 1981. 19 трав. № 115. С. 3.

після річного ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавловської фортеці та низки років саратовського заслання. Молода пара несподівано зустріла історика на одній із паризьких вулиць. Очевидно, це сталося влітку 1857 р. За спомином М. Ге, він пізнав його за нерівною нервовою ходою, разом із дружиною побіг і наздогнав. Історик упізнав колишніх учнів. Відтоді вони стали близькими друзями, котрими лишилися до смерті М. Костомарова⁸.

Згодом шляхи історика й художника зійшлися в імперській столиці. У 1860-х роках М. Ге відвідував «вівторки» М. Костомарова у С.-Петербурзі, коли на короткий час приїздив до Російської імперії, зокрема взимку 1863/1864 рр.

«Вівторки» відображали досить поширений спосіб або формат конструювання нового культурного та громадського простору пореформеної доби. З часом ці неформальні практики мали заступити старі й здебільшого аристократичні осередки салонного життя з їх підкресленою помпезністю і показним світським блиском. Схожі комунікативні заходи проводили й інші українські «петербурзькі» діячі. Згадаємо, наприклад, «понеділки» В. Білозерського, «п'ятниці» П. Куліша тощо.

На костомаровських «вівторках» бували видавець Д. Кожанчиков, письменник С. Максимов, саратовський учитель історії Є. Белов, приятелі історика Д. Лебединцев, Д. Мордовець, Ф. Неслуховський, професори столичного університету О. Савич і М. Сухомлинов, поміщик М. Котенін – родич дружини В. Білозерського, на кошти якого видавався журнал «Основа», С. Опатович – духівник М. Костомарова та його матері, а також ще чимало осіб, як добре відомих, так і зовсім випадкових.

Саме у той час М. Ге як художник здобув неабияку славу завдяки картині «Тайна вечеря». Незвичайне мистецьке осягнення евангельського сюжету згенерувало конфронтаційні візії як критиків, так і митців⁹. Художник був удостоєний звання професора, а імператор Олександр II у лютому 1864 р. придбав картину для музею С.-Петербурзької АМ. Отож 1863–1865 рр. у певному розумінні стали часом найбільшого злету М. Ге як художника, вповні співмірного з тріумфальним поверненням М. Костомарова до викладання у С.-Петербурзькому університеті протягом 1859–1861 рр.

Однак М. Костомаров у середині 1860-х років, після кількох невдалих спроб посісти кафедру, остаточно опинився на становищі кабінетного вченого виключно через тиск Міністерства народної освіти. Кілька університетів уважали за честь увести М. Костомарова до професорської корпорації. 1864 р. Київський університет Св. Володимира

⁸ Ге Н. Киевская первая гимназия в сороковых годах // Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира. Киев, 1895. С. 60.

⁹ Горняткевич Д. Микола Ге – мистець Христової драми // Свобода (Джерзі Ситі; Нью-Йорк). 1955. 15 квіт. № 72. С. 3.

удостоїв історика докторського ступеня за його праці без захисту дисертації, а Харківський університет обрав ординарним професором. Але позиція імперського Міністерства була незмінною. М. Костомарова, за яким де-факто тягнувся шлейф колишнього політичного заслання, змусили відмовитися від усіх пропозицій¹⁰. На початку 1870-х років історик уже усвідомлював, що таке становище втримається до кінця його життя.

1870 р. М. Ге з родиною перебрався з Італії на постійне мешкання до Російської імперії. За визнанням художника, до імперії Романових він повернувся «цілковитим італійцем», який сприймав як російську дійсність, так і минувшину в новому культурному світі¹¹. Водночас М. Ге став одним із фундаторів Товариства пересувних художніх виставок¹². Інколи художника навіть називають одним із найстаріших прихильників цього товариства¹³.

Мабуть, саме культурні та духовні трансформації тодішнього М. Ге приваблювали історика. Недаремно тогочасні стосунки М. Костомарова та М. Ге були особливо близькими. Останній уже на схилі життя споминав, що зблизився з істориком якраз протягом 1870-х років¹⁴. У той час М. Костомарову хотілося довірчого спілкування, котрого, вочевидь, бракувало, незважаючи на його блискучі комунікативні здібності та доволі широке коло знайомих і приятелів. Натомість перелік осіб, у спілкуванні з якими він почувався вільно й невимушено, був досить невеликим, зокрема до нього, безперечно, входив М. Ге.

Обидва інтелектуали мешкали у С.-Петербурзі на Васильєвському острові: М. Костомаров – у будинку Карманова на 9-ій лінії, а М. Ге – на 7-ій лінії. Низка коротеньких записок М. Костомарова до М. Ге, в яких опальний учений виступав як ініціатор комунікації, добре засвідчує дружній характер їхніх стосунків. Історик повсякчас звертався до художника з тієї чи іншої нагоди. Приміром, він пропонував зустрітися й обговорити докорінну зміну устрою в Європі через франко-пруську війну 1870–1871 рр., поточну ситуацію в імперії Романових, нові культурні й мистецькі явища, останні столичні новини

¹⁰ Див. докладніше: *Марахов Г. І.* Нові сторінки з біографії М. І. Костомарова // Вісник АН УРСР. 1972. № 1. С. 99–106; *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. Київ, 2003. Вип. 5. С. 203–273.

¹¹ *Стасов В. В.* Указ. соч. С. 227.

¹² *Факторович М.* Виставка творів Миколи Ге // Образотворче мистецтво. 1971. № 4. С. 18.

¹³ *Дмитрієва Н.* Виставка произведений Н. Ге // Творчество. 1971. № 5. С. 22.

¹⁴ *Ге Н.* Встречи // Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников / вступ. ст., сост. и примеч. Н. Ю. Зограф. Москва, 1978. С. 231 (прим.).

тощо¹⁵. Водночас М. Костомаров доволі часто відвідував родину художника, особливо по «четвергам», коли у помешканні М. Ге збиралися представники петербурзької мистецької та літературної богеми¹⁶.

1873 р. М. Ге виконав олівцем малюнок для масивної срібної оправы альбому на відзначення 35-ліття наукової та літературної діяльності М. Костомарова. Адже жодна державна установа не наважилася навіть порушити питання про творчий ювілей одного з найвідоміших

Лл. 1. Микола Ге. Малюнок П. Бореля зі світлина В. Каррика. 1882 р.

істориків в імперії Романових, хоч тоді завершилося видання 12-ти томів його «Исторических монографий и исследований» (СПб., 1863–1872), здійсненого Д. Кожанчиковим.

Натомість російські діячі суголосно звинувачували М. Костомарова в ідіосинкразії до Москви та її «історичної ролі»¹⁷. Відтак справу відзначення річниці творчої діяльності історика перебрали у свої руки його друзі. Альбом було виготовлено придворним фабрикантом Г. Верховцевим наприкінці 1873 р. 16 грудня того ж року альбом зі світлинами осіб¹⁸, які брали участь у пошануванні ювілею його творчої діяльності, вручили М. Костомарову¹⁹.

¹⁵ Стасов В. В. Указ. соч. С. 223–224; Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 82.

¹⁶ Коваленская Н. Н. Н. Ге-портретист // Искусство. 1955. № 2. С. 66; Репин И. Е. Николай Николаевич Ге и наши претензии к искусству // Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 271.

¹⁷ Див., напр.: Аверкиев Д. г. Костомаров разбивает народные кумиры // Эпоха. 1864. № 3. С. 23.

¹⁸ Нині альбом зберігається у Національній бібліотеці Росії у С.-Петербурзі у фондї О. Пипіна (Ф. 621). Копії світлин із альбому до ювілею М. І. Костомарова представлені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Див.: Матеріали про Костомарова М. І. та супровідна записка Пінчука Ю. А. [Шевченку Ф. П.] [автограф записки 16 лютого 1978 р. і фотокопії «Альбома в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова»] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 349. Спр. 849. 33 арк.

¹⁹ Див. доклад.: Пінчук Ю. До питання про історичний живопис М. М. Ге // Вісник АН УРСР. 1978. № 7. С. 101–103.

Лл. 2. Срібна оправа фотоальбому, виготовленого до 35-річчя творчої діяльності М. Костомарова за ескізом художника М. Ге. 1873 р.

Історик виявляв чималу увагу до творчості М. Ге, особливо його полотен на історичні теми. Приміром, М. Костомаров написав велику статтю, присвячену відомій картині М. Ге «Петро I допитує царевича Олексія» (1871)²⁰. Відзначимо, що вчений сприймав це полотно як фінальну сцену давньої трагедії. На його думку, вона продукувала глибинний морально-етичний сенс – людська несправедливість породжує страшну кривду, котра спотворює та руйнує особистість²¹. Про ставлення М. Костомарова до сумнозвісного творця Російської імперії промовисто свідчить пасаж із щоденникових запи-

сів професора й цензора О. Никитенка від 31 січня 1875 р.: «Костомаров багатьох із наших історичних знаменитостей позбавив слави, яку приписував їм народ. Залишався незайманим ще Петро; але ось він добрався і до нього. І все це в ім'я науки, в ім'я історичної істини!»²².

Вповні природно, що образи М. Костомарова і його близьких причинилися до написання низки полотен М. Ге, котрі залишили помітний слід як у творчості художника, так і прижиттєвій іконографії історика. Навіть більше, побутує думка, що протягом кінця 1860-х – початку 1870-х років художник виконав свої кращі портрети, котрі відзначаються надзвичайною точністю у передачі характеру та емоційністю відтворених образів²³.

У березні 1870 р. М. Ге намалював портрет М. Костомарова, а згодом і його матері – Тетяни Петрівни. Художник деякий час спостерігав за їхньою поведінкою у домашній атмосфері. Не випадково дослідники

²⁰ Костомаров Н. Царевич Алексей Петрович (По поводу картины Н. Н. Ге) // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. СПб.; Москва, 1881. Т. 14. С. 115–215.

²¹ Там же. С. 198, 212.

²² Никитенко А. В. Дневник. У 3 т. / подгот. текста и прим. И. Я. Айзенштока. [Москва], 1956. Т. 3: 1866–1877. С. 330.

²³ Николай Николаевич Ге, 1831–1894. Выставка произведений. Каталог / сост. Н. Ю. Зограф. Москва, 1969. С. 8.

творчості М. Ге наголошують, що для його портретів властиві «домашні інтонації» і навіть своєрідна інтимність, які свідчать про близькість художника до обраної моделі²⁴.

Завдяки такому способу опрацювання матеріалу М. Ге досягав неабиякої художньої виразності у втіленні образів сучасників на своїх полотнах. За переказом Д. Мордовця, М. Костомаров на той час був у від'їзді. Тож М. Ге безпосередньо спілкувався з матір'ю історика. Т. Костомарова у сприйнятті художника поставала як старенька жінка, колись сільська красуня, котра повністю переймалася інтересами свого розбалуваного сина, розповідала про його численні примхи і капризи, часом гнівалася на нього, лаялася з кухаркою-чухонкою, жалілася на недобру прислугу тощо²⁵. У світлі розповіді Д. Мордовця риси матері досить добре простежуються на цьому полотні.

У звіті М. Ге, поданому до Ради С.-Петербурзької АМ від 9 серпня 1871 р., відзначається, що протягом поточного академічного року він написав портрет Т. Костомарової²⁶ масляними фарбами з натури для М. Костомарова²⁷.

Зауважимо, що син був дуже задоволений портретом матері роботи М. Ге. За спогадом Н. Білозерської, історик повісив цей портрет у кабінеті. Він виношував плани передати портрет Т. Костомарової до сільської школи, котру хотів заснувати у Юрасівці (на малій Батьківщині) і назвати її іменем²⁸.

Друзі М. Костомарова, котрі могли порівняти образ із, так би мовити, оригіналом, відзначали дивовижну портретну точність. Скажімо, Г. Вашкевич уважав, що М. Ге вдалося чудово передати риси матері історика²⁹.

Портрет Т. Костомарової до революції зберігався у фондах Київського художньо-промислового музею³⁰. До 1941 р. портрет перебував у Київському державному музеї російського мистецтва. На сьогодні ця робота М. Ге вважається втраченою за часів Другої світової війни³¹.

²⁴ *Зограф Н.* Мастер портрета // Художник. 1966. № 6. С. 52.

²⁵ *Стасов В. В.* Указ. соч. С. 242–243.

²⁶ Фото портрета Т. Костомарової опубліковано сином художника М. М. Ге. Див.: Альбом художественных произведений Николая Николаевича Ге / сост. Н. Н. Ге [младший]. Москва, 1904. С. 50.

²⁷ Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 83.

²⁸ *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 // Русская старина. 1886. № 6. С. 627.

²⁹ *Вашкевич Г.* Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина. 1895. № 4. С. 49.

³⁰ *Дмитриев В.* Николай Николаевич Ге. Список главных работ Н. Н. Ге // Аполлон. 1913. № 10. С. 41.

³¹ Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / науч. ред. М. Д. Факторович. Киев, 1994. С. 40–41.

На початку 1870-х років історик і художник неодноразово відвідували приятелів і колег. 1872 р. на квартирі В. Стасова вони прослухали уривки з опери «Борис Годунов», які виконав М. Мусоргський³². Деякі автори відзначають, що М. Костомаров навіть водив М. Ге до імператорської Публічної бібліотеки, де показував йому старі фоліанти, рукописи, документи³³. У цей час художник писав низку картин на історичні теми і намагався якнайкраще опрацювати колорит минушини.

Дружба інтелектуалів повною мірою проявилася у січні–лютому 1875 р. – трагічний і драматичний час у біографії М. Костомарова, коли померла Т. Костомарова, а його життя висіло на волосинці. Тоді серед друзів, які кинулися йому на допомогу, була родина Ге. В останні дні життя Т. Костомарової за нею доглядала дружина художника та Н. Білозерська³⁴. Саме М. Ге повідомив історика, котрий багато днів був у безпам'ятстві, про смерть матері³⁵.

Того ж таки 1875 р. М. Ге придбав хутір Іванівський у Чернігівській губернії поблизу залізничної станції Плиски. Він розпочав будівництво та господарювання, а вільний час присвячував мистецьким практикам в імпровізованій майстерні, котра багато років немов звичайна селянська хата була вкрита солом'яною стріхою. Цей поворот у життєвій історії художника часом навіть трактують як своєрідний ескапізм – романтичну втечу від мистецтва, точніше пов'язаних із ним матеріальних мотивів і утилітарних спокус³⁶.

М. Костомаров підтримував дружні стосунки з М. Ге і в останні роки життя, коли перебирався на літо у Дідівці – садибу своєї дружини. Художниця й мемуаристка Катерина Юнге згадувала, що разом із істориком на початку 1881 р. відвідувала М. Ге у його помісті на хуторі Іванівському. Передусім, вражала простота домашнього життя художника та його дружини, котра різько контрастувала з вишуканою помпезністю маєтку В. Тарновського. Особливо вразила К. Юнге картина М. Ге «Христос у Гетсиманському саду», котра без рами лежала на підлозі звичайної кімнати посеред великих куп різноманітних етюдів³⁷.

У спогадах про М. Ге мемуаристка доволі докладно описала й спілкування художника та історика під час тих відвідин, які тривали кілька днів. Точилися тривалі розмови про майбутнє культури, мистецтва та історії. Згадували письменника Е. Ренана – автора знаменитої книги

³² Арбитман Э. Жизнь и творчество Н. Н. Ге. Саратов, 1972. С. 167.

³³ Порудоминский В. Николай Ге. Москва, 1970. С. 95.

³⁴ Николай Иванович Костомаров. По воспоминаниям А. Л. Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. В. Котельникова. Москва, 1922. С. 106.

³⁵ Там же. С. 112–113.

³⁶ Дмитриев В. Указ. соч. С. 24–25.

³⁷ Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Вестник Европы. 1910. № 11. С. 156.

про життя Ісуса, імператрицю Катерину, царевича Олексія, колоритний побут розкольників тощо. Згодом ішлося про фатальний перебіг історії Росії від давніх часів і до останніх днів. Обмірковували навіть уявні проєкції майбутності: що могло б статися, коли б не трапилося тієї чи іншої історичної події. Говорили і про «загальні закони розвитку суспільства», внаслідок яких ці події могли відбутися чи, навпаки, не відбутися, вірогідно, у світлі впливів позитивізму, котрий ширився на теренах імперії Романових.

Потім розмова сягала мистецьких обр'їв. Багато оповідали про художника О. Іванова, відомого своїми тодішніми роботами на сакральні теми, котрого обидва співрозмовники високо цінували. М. Ге з пристрасним почуттям відгукувався про молодих художників, зокрема І. Рєпіна, Ф. Васильєва, а також із неабиякою пошаною згадував старих майстрів, які мали зовсім інший світогляд. Причому художник обстоював думку, що хоч митці мають зображувати життя новітніми засобами, проте старі художники поза сумнівом залишаються великими вчителями сучасників.

М. Ге гадав, що посісти самотнє місце у мистецтві в жодному разі не означає відкинути все зроблене до того часу. Натомість він твердив, що потрібно розумно опанувати мистецьку спадщину і вже згодом самостійно «просувати» справу, сказати своє слово, котре стане дальшою еволюцією попередніх здобутків. Обидва погоджувалися, що загальна історія як людства, так і мистецтва, незважаючи на уявні тимчасові скачки або, навпаки, регрес, усе-таки рухається вперед у річищі гармонійного розвою.

М. Костомаров висловлював думку, що будь-який учений, якщо він не є звичайним збирачем фактичного матеріалу, розкривається повною мірою як поет, оскільки лише поет може бути справжнім творцем, здатним досягнути минувшину. Ці розмови відбувалися за чаюванням, під час довгочасних прогулянок друзів тінистими алеями старого саду чи на полях, де М. Ге з дитячою радістю показував нову молотарку³⁸.

На думку Д. Горняткевича, М. Ге був «типичним представником української духовости», який «глибоко вірив у людину, у вплив мистецтва на маси й був глибоко переконаний в непереможному поширенні Божого царства на землі»³⁹. Такі духовні й культурні устремління М. Ге були дуже близькими для М. Костомарова, котрого чимало сучасників називали істориком-художником.

Портрет М. Костомарова був одним із перших полотен у цьому жанрі, які написав М. Ге після повернення до імперії Романових. Уважають, що жанр портрета не був основним у творчості М. Ге, хоч

³⁸ Юнге Е. Ф. Воспоминания о Н. Н. Ге // Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 263–264.

³⁹ Горняткевич Д. Микола Ге – мистець Христової драми... С. 3.

у його мистецькій спадщині цей різновид посідає важливе місце. Адже художник протягом свого життя написав понад 100 портретів.

Зазвичай портрет М. Костомарова роботи 1870 р. відносять до кола реалістичних полотен М. Ге, котрі вирізняються гарною проробкою деталей, вражають точністю та виразністю. Ця робота художника доречно пов'язувалася з низкою його портретів відомих представників тодішньої української аристократії, як-от: П. Кочубея, В. Кочубея, П. Скоропадського, М. Скоропадської з двома дітьми, А. Миклашевського, П. Терещенка, М. Терещенка та низки інших⁴⁰. Гетьман П. Скоропадський згадував у споминах, що М. Ге написав портрети практично всієї родини Скоропадських⁴¹.

Зауважимо, що ще сучасники помітили тодішню мистецьку еволюцію М. Ге у напрямі до реалізму⁴². Художник І. Рєпін називав портрет М. Костомарова оригінальним і живим⁴³. Пізніше Д. Антонович відзначав, що «Ге міг бути і був добрим майстром, особливо в таких реалістичних портретах, як портрет Костомарова (який Ге відписав Науковому товариству ім. Шевченка у Львові, де він і знаходиться), або портрет Н. Кониської (з дому Петрункевичів) – невістки О. Кониського, або портрет власної невістки і багато інших»⁴⁴. Портрет М. Костомарова роботи М. Ге навіть порівнюють із тогочасними світлинами.

Загалом портрети, написані художником наприкінці 1860-х – початку 1870-х років, вирізняються дивовижною точністю та тверезістю у фіксації людського характеру⁴⁵. Нейтральне тло, темний одяг моделей, які дивляться прямо чи дещо вбік, вважаються характерними рисами для портретного живопису М. Ге цього періоду.

Утім, портрет М. Костомарова роботи М. Ге спричинив доволі розмаїту рецепцію. Одні автори наголошують, що композиція портрета вибудована у традиційній манері: історик зображений на темному фоні в академічному одязі⁴⁶. Натомість інші дослідники акцентують увагу на показовій центричності, виразній фронтальності та симетрії. М. Костомаров сидить у кріслі, оперши лікті на підлокітники та зчепивши між собою пальці рук. Вигин спинки крісла повторює лінію плечей і проду-

⁴⁰ П-в [Петров П. Н.]. Николай Николаевич Ге, профессор исторической живописи Императорской Академии художеств // Всемирная иллюстрация. 1882. Т. 27, № 683. С. 139.

⁴¹ Скоропадський П. Мемуари. Кінець 1917 – грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський. Київ; Філадельфія, 1995. С. 385.

⁴² Воспоминания Е. Ф. Юнге. [Москва, 1914]. С. 381.

⁴³ Рєпин И. Е. Указ. соч. С. 271.

⁴⁴ Антонович Д. Зазнач. твір. С. 339.

⁴⁵ Зограф Н. Указ. соч. С. 52.

⁴⁶ Павлова О. Г. Постаць Миколи Івановича Костомарова в образотворчому мистецтві // Харківський історіографічний збірник. Харків, 2017. Вип. 16. С. 146.

кує ще більше враження непорушності та деякого оціпеніння. Заразом відзначають, що половина обличчя на цьому портреті, як і на більшості полотен М. Ге, прикрита тінню, а губи скривлені гримасою незадоволення чи заперечення, котра показує динамічну, живу, мінливу думку.

Дехто з мистецтвознавців обстоює тезу, що художник на своєму полотні зафіксував задумливість історика перед черговим емоційним сплеском, який провіщує докорінну зміну перебігу уявної розмови⁴⁷. Часом стверджують, що М. Костомаров нібито представлений у перехідний момент бесіди чи полеміки, зокрема нахилився вперед, від чого видулася накрохмалена сорочка. Причому очі, в яких виблискує запальна впевненість у своїй правоті, нібито ще більше підкреслюють цей стан, котрий передує емоційному вибуху⁴⁸. Такі контрастні перепади настрою М. Костомарова добре відомі за спогадами й свідченнями сучасників.

Однак, у рецепції інших авторів портрет історика продукує зовсім інші враження. Тож він постає як мила домашня, непрактична людина, котра ніяково почувається у накрохмаленій сорочці, що видимається колом. Ця дрібниця напрочуд добре передає загальну побутову атмосферу та характер історика. Адже М. Костомаров мав очевидні барські замашки, зокрема звичку вбиратися у вишуканий одяг. Але він настільки поринав у колоритний світ історичних уявлень і власних почувань, що часто-густо зовсім забував про недолугості свого вигляду чи незграбності зовнішньої поведінки.

Окремі дослідники, коментуючи враження, яке справляє портрет, написаний М. Ге, відзначають двоїстість зображеного образу. З одного боку, чорно-білі кольори одягу, акуратно й твердо зчеплені на колінях руки М. Костомарова начебто цілком відповідають образу суворого педанта, котрий повністю позбавлений творчого запалу. З другого боку, незвичайно живий, серйозний і пильний погляд сірих очей, високий масивний лоб мислителя, окреслений виразними відблисками, продукують думку, що людина, зображена на портреті, у жодному разі не може бути сухим доктринером або колекціонером фактів.

Гадають, що саме положення рук на портретах ряду осіб, особливо письменників М. Некрасова та М. Салтикова-Щедріна роботи М. Ге, представляє їхній внутрішній психологічний стан, розслабленість або, навпаки, напругу⁴⁹. Зрештою, означені композиційні особливості розглядають як прикметні риси портретного живопису М. Ге, хоч вони по-різному висвітлюються та потрактовуються у сучасному мистецтвознавстві.

⁴⁷ Порудоминский В. Указ. соч. С. 92.

⁴⁸ Коваленская Н. Указ. соч. С. 67.

⁴⁹ Тарасов В. Ф. Николай Николаевич Ге, 1831–1894. Ленинград, 1989. С. 48, 52.

Портрет М. Костомарова, написаний 1870 р., експонувався на Першій пересувній художній виставці у С.-Петербурзі АМ, котра тривала протягом 29 листопада 1871 р. – 24 січня 1872 р. Це полотно також демонструвалося на виставці у Московському училищі живопису, різьблення та архітектури впродовж 18 квітня – 1 червня 1872 р.⁵⁰ Пізніше портрет історика прикрашав вітальню художника на хуторі.

Вочевидь, саме тоді портрети відомих діячів сучасності роботи М. Ге, зокрема М. Костомарова, потрапили у поле зору колекціонерів, передусім П. Третьякова. Спершу П. Третьяков висловив намір придбати портрет О. Герцена роботи М. Ге. Гадають, що це сталося у лютому 1870 р. Причому М. Ге відкинув цю пропозицію, зокрема наголосив, що не планує продавати свої роботи, позаяк виконав їх із іншою метою.

Та 1874 р. або на початку 1875 р. П. Третьяков знову звернувся до М. Ге. Крім портрета О. Герцена, колекціонер хотів також придбати портрети М. Костомарова й О. Потехіна. Проте М. Ге висунув свої умови. Він запропонував передати вказані портрети до колекції П. Третьякова без будь-якої винагороди, проте наполягав, що зберігатиме на них право власності до передачі громадськості всієї колекції. Достеменно не відомо, як сприйняв цю пропозицію П. Третьяков, але справа так і не зрушила з місця.

Кардинальний поворот у цій історії стався 1877 р., коли М. Ге опинився у складному фінансовому становищі через низку боргових зобов'язань. Відтак він сам запропонував П. Третьякову придбати 5 портретів – О. Герцена, М. Костомарова, М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова й О. Потехіна⁵¹, позаяк не хотів їх розділяти⁵². П. Третьяков погодився, проте наголосив, що йому потрібні лише 3 портрети (О. Герцена, М. Костомарова й О. Потехіна) з 5-ти, оскільки портрети М. Салтикова-Щедріна й М. Некрасова роботи інших художників уже були в його колекції.

П. Третьяков запропонував М. Ге продати 3 портрети за 2 тис. рублів, а також покрити старий борг художника в 1 тис. рублів. Натомість М. Ге хотів отримати 2,5 тис. рублів, але П. Третьяков не змінив своєї пропозиції. Відтак М. Ге погодився на запропоновану оплату – 2 тис. рублів. 12 березня 1878 р. у листі до П. Третьякова він повідомив, що одразу надішле йому портрет О. Потехіна, котрий покрис існуючий

⁵⁰ Бурова Г., Гапонова О., Румянцева В. Товарищество передвижных художественных выставок. У 2 т. Москва, 1952. Т. 1. С. 134; Бурова Г., Гапонова О., Румянцева В. Указ. соч. Москва, 1959. Т. 2. С. 10–12 [№ 21, 23, 29]; Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 325–326.

⁵¹ Боткина А. П. Павел Михайлович Третьяков / предисл. В. С. Кеменова. 3-е изд. Москва, 1986. С. 107.

⁵² Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 102.

борг, через місяць – портрет О. Герцена, а ще через місяць – портрет М. Костомарова.

Справа із передаванням портретів затягнулася, позаяк М. Ге писав повторення портретів О. Герцена й М. Костомарова. Зокрема, у листі від 17 жовтня 1878 р. М. Ге повідомляв П. Третьякова, що разом із цим листом передає йому портрет М. Костомарова⁵³.

Проте П. Третьяков запідозрив, можливо почув переказ пліток від когось із художників або мистецької богеми, що переданий йому портрет М. Костомарова є повтором оригіналу 1870 р. Адже М. Ге неодноразово писав повтори ряду своїх відомих полотен.

Ймовірно, прискіпливу увагу саме до портрета М. Костомарова привернув художник І. Рєпін. Почасти про це свідчить листування І. Рєпіна й П. Третьякова, в якому, очевидно, обговорювалося авторське повторення згаданого портрета. В одному з листів 1878 р. до колекціонера І. Рєпін згадував про те, що М. Костомаров працює у московських архівах і запропонував колекціонеру запитати його щодо можливого повторення портрета історика, зробленого М. Ге. Навіть більше, дописувач наголошував, що М. Ге спонукало до написання повторення намагання потурати бажанням публіки, котре він назвав «знаменною поступкою»⁵⁴.

Крім того, про авторське повторення цього портрета випадково обмовилася дружина художника – Ганна Петрівна у листі від 18 вересня 1878 р. до П. Третьякова⁵⁵. Тож його підозри здобули начебто досить конкретне підґрунтя.

Видається, що М. Ге хотів зробити авторське повторення портрета М. Костомарова для себе чи для історика і, звісно, не мав жодного наміру підмінити полотно 1870 р. Прямодушність художника у мистецьких питаннях інколи межувала з майже дитячою наївністю, про що споминали його сучасники. Ця риса дивовижно сполучала його з М. Костомаровим, якому була властива аналогічна простодушність і життєва непрактичність. До того ж відверта згадка дружини художника про написання повторення портрета історика свідчить про те, що М. Ге не приховував цієї роботи.

У листі від 8 листопада 1878 р. до П. Третьякова М. Ге категорично спростував припущення про підміну згаданого портрета. Він навіть перерахував низку художників, які були знайомі з його полотном 1870 р., себто могли потвердити первинність надісланої роботи⁵⁶. Вочевидь, тональність листа виказувала насилу стриману роздратованість М. Ге,

⁵³ Там же. С. 332, 105, 107.

⁵⁴ Письма И. Е. Репина. Переписка с П. М. Третьяковым 1873–1898 / сост.: М. Н. Григорьева, А. Н. Щекотова. М.–Л. 1946. С. 40.

⁵⁵ Там же. С. 188 [примітка 2 до 33-го листа].

⁵⁶ Боткина А. П. Указ. соч. С. 108.

який зазвичай був доволі відкритим і прямолінійним у комунікації. П. Третяков у листі до І. Рєпіна від 12 листопада 1878 р. зазначив, що М. Ге категорично спростував його сумніви та навіть вилаяв. Водночас П. Третяков підкреслив, що не хотів вплутувати ім'я І. Рєпіна у цю неприємну й дражливу історію⁵⁷.

Схоже, що колекціонер відчував надмірність своїх сумнівів і намагався якось залагодити справу. У листі П. Третякова до М. Ге від 15 листопада 1878 р. проступають виразні примирливі мотиви⁵⁸. Так чи інакше, проте сумніви П. Третякова кинули тінь на його взаємини з М. Ге, котра незримо витала між ними протягом багатьох років.

Восени 1880 р. І. Рєпін мав змогу побачити ще раз авторське повторення портрета М. Костомарова, коли відвідав М. Ге на його хуторі⁵⁹. Мабуть, простодушний М. Ге так і не дізнався, що саме І. Рєпін відіграв певну роль у сумнівах П. Третякова. Адже на початку 1880-х років М. Ге висловлювався про молодшого колегу виключно у позитивному і навіть компліментарному дусі.

Вважається, що за композицією й розміром авторське повторення портрета М. Костомарова 1878 р. повністю відповідає первісному портрету 1870 р., хоч і вирізняється більш теплим колоритом та етюдною манерою письма. Водночас мистецтвознавці акцентують увагу на більш детальному зображенні одягу історика на портреті 1878 р.⁶⁰

Авторське повторення портрета М. Костомарова було відписано за заповітом М. Ге Науковому товариству імені Шевченка (НТШ) у Львові. 1895 р. ця робота виставлялася на посмертній виставці творів М. Ге при Товаристві пересувних художніх виставок у С.-Петербурзі під № 244⁶¹. Того ж 1895 р. цей портрет М. Костомарова був переданий сином художника до НТШ. Полотно прикрасило канцелярію Товариства⁶². Пізніше портрет зберігався у мистецькій колекції музею НТШ у Львові⁶³. Під час листопадових боїв 1918 р. у Львові полотно

⁵⁷ Письма И. Е. Репина. Переписка с П. М. Третяковым 1873–1898... С. 40.

⁵⁸ Боткина А. П. Указ. соч. С. 109–110.

⁵⁹ Репин И. Е. Николай Николаевич Ге и наши претензии к искусству // Николай Николаевич Ге. Письма, статьи, критика, воспоминания современников... С. 274.

⁶⁰ Львівська картинна галерея. Путівник / заг. ред. О. М. Пеленської. Львів, 1985. С. 113.

⁶¹ Николай Николаевич Ге. Выставка произведений / предисл. и сост. М. Факторович. Киев, 1958. С. 46.

⁶² Барвінський О., Макарушка О. Справозданя з діяльності віділу Наукового товариства імені Шевченка у Львові за час від 1 січня до 31 грудня 1895 р. // Записки НТШ. 1896. Т. 10. С. 4.

⁶³ Стан Музея в 1900 р. // Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка / [М. Грушевський (гол. ред.) та ін.]. Львів, 1901. Ч. 5. С. 41.

знало пошкоджень⁶⁴. У 1928 р. портрет М. Костомарова відреставрувала Ярослава Музикова, про що повідомляла управа музею НТШ⁶⁵.

Після приєднання Західної України до СРСР полотно М. Ге опинилося у складі мистецької колекції Львівського державного музею українського мистецтва. У 1952 чи 1953 рр. портрет М. Костомарова передали до складу фондів Львівської державної картинної галереї⁶⁶. У 1956–1957 рр. цей портрет експонувався на мистецьких виставках полотен М. Ге у Києві⁶⁷ до 125-річчя з дня народження художника. Нині полотно зберігається у фондах Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького.

Іл. 3. Авторське повторення портрета Миколи Костомарова. Художник М. Ге. 1878 р.

Портрет М. Костомарова, написаний М. Ге 1870 р., і до сьогодні переховується у фондах Державної Третьяковської галереї у Москві⁶⁸.

Репродукції портрета М. Костомарова роботи М. Ге 1870 р. здобули чималу популярність ще у дореволюційну добу, особливо після видання альбому світлин полотен художника, здійсненого спершу 1903 р. (із чималими цензурними спотвореннями), а згодом – 1904 р. його сином М. Ге (молодшим)⁶⁹. Зокрема, репродукції цього полотна публікувалися під маркою журналу «Вестник Европы» 1910 р. і Товариства братів Гранат, а також у низці видань і часописів.

⁶⁴ Костюк С. П. Колекції музею НТШ у Львові // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу / заг. ред. Л. І. Ільницької. Львів, 1996. С. 52.

⁶⁵ Пастернак Я. Музей Наук[ового] т[овариств]ва ім. Шевченка у Львові у 1928 р. а) Відділ Матеріальної культури (Археологія доісторична та історична, етнографія, нумізматики, образи, фотографії, репродукції) // Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1926–1930. Львів, 1930. Ч. 69/70. С. 33.

⁶⁶ Николай Николаевич Ге. Выставка произведений. С. 46.

⁶⁷ Львівська державна картинна галерея. Каталог художніх творів / [уклад.: О. Чарновський та ін.]. Київ, 1955. С. 7; Каталоги збірок Львівської державної картинної галереї / уклад.: Д. П. Кривавич, М. М. Лещинська, А. І. Попов. Київ, 1960. С. 14.

⁶⁸ Николай Николаевич Ге, 1831–1894. Выставка произведений. Каталог / сост. Н. Ю. Зограф. С. 40–41; Верещагина А. Г. Николай Николаевич Ге. Ленинград, 1988. С. 179.

⁶⁹ Альбом художественных произведений Николая Николаевича Ге... С. 51.

За радянських часів про портрет М. Костомарова роботи М. Ге зазвичай згадували у працях, присвячених художнику. Репродукції вказаної роботи неодноразово публікувалися як своєрідний приклад реалістичної художньої творчості та портретного живопису М. Ге⁷⁰. Натомість у працях радянської доби, присвячених М. Костомарову, репродукції цієї картини майже не друкувалися.

Така одностороння вибірковість публікування здебільшого вмотивувалася ідеологічними мотивами, позаяк спроби представити М. Костомарова як «прогресивного» діяча за радянських часів призводили лише до тимчасових послаблень. Навіть відзначення 1967 р. 150-річчя з дня народження М. Костомарова за рішенням ЮНЕСКО⁷¹ тільки почасти поліпшило цю ситуацію до початку 1970-х років. Відтак постать історика залишалася дуже незручною і навіть ворожою для радянської історіографії, котра репрезентувала вченого та його спадщину здебільшого у негативному дусі як т. зв. «буржуазного» чи «поміщицького» історика.

У пострадянські часи репродукції цього портрета багато разів уміщувалися у книгах і періодичних виданнях, а також оприлюднювалися на ряді вебресурсів у всесвітній мережі.

Портрет М. Костомарова та його авторське повторення належать до найважливіших і найкращих прижиттєвих зображень історика. До того ж 1870 р., коли був створений перший портрет, М. Костомаров зазнав першого «мозкового удару», ймовірно мікроінсульту. Протягом кількох наступних років зовнішній вигляд історика кардинально змінився, він перетворився на справжнього старця, про це однозначно свідчить низка тодішніх світлин. Отож 2 полотна М. Ге посідають не тільки поважне місце в іконографії М. Костомарова, а й містять цінну і навіть унікальну інформацію для конструювання його просопографічного образу.

У цій переплетеній історії двох діячів як у краплі води відобразилися складні метаморфози української науки, мистецтва і культури ХІХ ст. в імперському просторі. Та вона має свій постскрипtum. Величезна творча спадщина обох інтелектуалів, які не тільки мали українське коріння, а й щиро любили Україну, стала об'єктом для культурного привласнення імперської, згодом пострадянської Росії як неодмінної складової гвалтовної політики російщення. Тим паче, що синдром імперського менталітету, з якого майже повністю витравлені сегменти мультикультурності й полівимірності, успадкувала сучасна Росія. Нині

⁷⁰ Див., приміром: *Порудоминский В.* Указ. соч. № 16; *Арбитман Э.* Указ. соч. [С. 299]; Н. Ге. Альбом. 2-е изд. / авт.-сост. Т. Горина. Москва, 1977. [репродукція № 17]; *Верещагина А. Г.* Николай Николаевич Ге. [репродукція № 36]; *Тарасов В. Ф.* Указ. соч. С. 41.

⁷¹ Інформація РАТАУ про святкування 150-річчя з дня народження визначного історика, письменника, фольклориста М. І. Костомарова // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5111. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 87.

неоімперські потуги Москви найяскравіше представлені у старій-новій доктрині т. зв. «руського міра», котра освячує повномасштабну війну проти України.

Утім, варто наголосити, що численні праці М. Костомарова продукують контраверсійні смисли й однозначно руйнують горезвісні наративи, котрі прагнуть представити його як виключно російського діяча. Достатньо згадати лише його знакову студію «Две русские народности» (1861). З цієї праці М. Костомарова розпочалася культурна сепарація українства з імперського культурного простору. Недаремно цю студію влучно називали «Євангелієм українського сепаратизму» (М. Грушевський)⁷², «Євангелієм українського націоналізму» (Д. Дорошенко)⁷³ та «теорією двох душ» (М. Слабченко)⁷⁴.

Кардинального переосмислення потребує й місце М. Ге в українському мистецтві і культурі XIX ст. Навіть більше, Ю. Шевельов ще 1991 р. наголошував: «Безпідставно цілком приписаний до мистецтва російського, Ге справді був однією з центральних постатей українського мистецтва другої половини попереднього століття, якщо не просто центральною, і наука про життя й творчість Ге має всі підстави стати невід'ємною частиною історії нашої культури тієї доби»⁷⁵.

Насамкінець зауважимо, що під час Української революції 1917–1921 рр. син художника Микола Миколайович Ге (молодший) беззастережно визнав право України на суверенність. Навіть більше, він здобув реноме щирого і завзятого прихильника українців в еміграційному середовищі міжвоєнної Женеви⁷⁶.

Отож, творчий доробок і біографії обох інтелектуалів є органічними й самобутніми складовими української історичної, мистецької та культурної спадщини.

REFERENCES

1. Antonovych, D. (1993). *Ukrainske maliarstvo [Ukrainian painting]*. In: S. V. Ulianova (Comp.). *Ukrainska kultura. Lektsii za redaktsiieiu D. Antonovycha* (pp. 307–345). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

2. Barvinskyi, O. & Makarushka, O. (1896). *Spravozdania z diialnosti vydilü Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi za chas vid 1 sichnia*

⁷² *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров (Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті) // *Грушевський М.* Твори. У 50 т. / гол. ред. П. С. Сохань. Львів, 2005. Т. 2. С. 409.

⁷³ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 100.

⁷⁴ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса], 1925. Т. 1. С. 180.

⁷⁵ *Шевельов Ю.* Слідами Миколи Ге: Париж і Київ // *Сучасність*. 1991. № 3. С. 59.

⁷⁶ *Єремійв М.* Смерть великого приятеля українців. Микола Ге // *Діло* (Львів). 1938. 22 листоп. № 259. С. 5.

do 31 hrudnia 1895 r. [Proceedings on the activities of the department of the Shevchenko Scientific Society in Lviv for the period from January 1 to December 31, 1895]. *Zapysky NTSsh*, (10), 1–5. [in Ukrainian].

3. [Charnovsky, O. et al]. (Comp.). (1955). *Lvivska derzhavna kartynna halereia. Katalog khudozhnikh tvoriv* [Lviv state art gallery. Catalogue of works of art]. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

4. Doroshenko, D. (1923). *Ohliad ukrainskoi istoriografii* [Survey of Ukrainian Historiography]. Praha: Naklad Ukrainskoho universytetu v Prazi. [in Ukrainian].

5. Faktorovych, M. (1971). Vystavka tvoriv Mykoly Ge [Exhibition of works by Mykola Ge]. *Obrazotvorche mystetstvo*, 4, 17–18. [in Ukrainian].

6. Hordynskiy, S. (1970). Zavershennia «Istorii ukrainskoho mystetstva» [Completion of the «History of Ukrainian Art»]. *Suchasnist*, 10, 80–92. [in Ukrainian].

7. Horniatkevych, D. (1955). Mykola He – mystets Khrystovoi dramy [Mykola Ge – painter of Christ's drama]. *Svoboda*, 72, 3. [in Ukrainian].

8. Hrushevska, M. (1903). Recenziya na knigu: Ystoria russkoho yskusstva, soch. A. P. Novytskoho, vyp. IX–X. Moskva, 1901 i 1902, st. 241–400 [Book review. History of Russian art, by A. P. Novitsky, issues IX–X. Moscow, 1901 and 1902, pp. 241–400]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 53, 37–40. [in Ukrainian].

9. [Hrushevskiy, M. et al]. (Comps.). (1901). Stan Muzeia v 1900 r. [The state of the museum in 1900]. *Khronika Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 5, 40–41. [in Ukrainian].

10. Hrushevskiy, M. (2005). Ukrainska istoriografia i Mykola Kostomarov (Pamiaty M. Kostomarov v dvadtsiat piati rokovyny joho smerti) [Ukrainian historiography and Mykola Kostomarov (In memory of M. Kostomarov on the twenty-fifth anniversary of his death)]. In: P. Sokhan (Ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (Vol. 2, pp. 397–424). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

11. Kostiuk, S. P. (1996). Kolektsii muzeiu NTSh u Lvovi [Collections of the Shevchenko Scientific Society Museum in Lviv]. In: L. I. Ilnytska (Ed.), *Biblioteka Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: knyhy i liudy. Materialy kruhloho stolu* (pp. 51–59). Lviv: NAN Ukrainy. Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka. [in Ukrainian].

12. Kruzhkova, M. I. & Marinina, O. Yu. (Comps.). (2011). *Mykola Mykolaiovych Ge, 1831–1894* [Mykola Mykolaiovych Ge, 1831–1894]. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi muzei rosiiskoho mystetstva. [in Ukrainian].

13. Krvavych, D. P., Leschynska, M. M. & Popov, A. I. (Comps.). (1960). *Katalogy zbirok Lvivskoi derzhavnoi kartynnoi halerei* [Catalogues of collections of Lviv State Art Gallery]. Kyiv. [in Ukrainian].

14. Marakhov, H. I. (1972). Novi storinky z biohrafii M. I. Kostomarov [New pages from the biography of M. I. Kostomarov]. *Visnyk AN URSR*, 1, 99–106. [in Ukrainian].

15. Panchenko, V. (2006). Yevanheliie vid Mykoly Ge: velyky mytets naodyntsi z vichnistiu [The Gospel According to Mykola Ge: a great painter alone with eternity]. *Den*, 90, 7. [in Ukrainian].

16. Pasternak, Ya. (1930). Muzei Nauk[ovoho] t[ovaryst]va im. Shevchenka u Lvovi u 1928 r. a) Viddil Materiialnoi kultury (Arkheolohiia doistorychna ta istorychna, etnografiia, numizmatyka, obrazy, fotohrafii, reproduksii) [Museum of the Scientific Society Shevchenko in Lviv in 1928. a) Department of Material

Culture (Prehistoric and historical archeology, ethnography, numismatics, images, photographs, reproductions)]. *Khronika Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi za roky 1926–1930*, 69/70, 32–41. [in Ukrainian].

17. Pavlova, O. H. (2017). Postat Mykoly Ivanovycha Kostomarova v obrazotvorchomu mystetstvi [The Personality of M. I. Kostomarov in the visual arts]. *Kharkivskyy istoriohrafichnyi zbirnyk*, 16, 141–151. [in Ukrainian].

18. Pelenska, O. M. (Ed.). (1985). *Lvivska kartynna halereia. Putivnyk* [Lviv Art Gallery. Guide]. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].

19. Pinchuk, Yu. (1978). Do pytannia pro istorychnyi zhyvopys M. M. He [To the question of historical painting M. M. Ge]. *Visnyk AN URSR*, 7, 101–103. [in Ukrainian].

20. Shandra, V. (1981). Virnyi pravdi zhyttia [True to the life truth]. *Vechirni Kyiv*, 115, 3. [in Ukrainian].

21. Shevelov, Yu. (1990). Mykola Ge i Taras Shevchenko: mystets u vidminnomu konteksti [Mykola Ge and Taras Shevchenko: a painter in a different context]. *Suchasnist*, 7–8, 99–127. [in Ukrainian].

22. Shevelov, Yu. (1991). Slidamy Mykoly Ge: Paryzh i Kyiv [In the footsteps of Mykola Ge: Paris and Kyiv]. *Suchasnist*, 3, 59–63. [in Ukrainian].

23. Skoropadskyy, P. (1995). *Memuary. Kinets 1917 – hruden 1918* [Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyiv; Filadelfia: Knyha. [in Russian].

24. Slabchenko, M. Ye. (1925). *Materiialy do ekonomichno-sotsiialnoi istorii Ukrainy XIX stolittia* [Materials for the economic and social history of Ukraine of the XIX century]. (2 vols.). [Odesa]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy (Vol. 1). [in Ukrainian].

25. Ulianovskyy, V. (2003). Doktorskyi dyplom Mykoly Kostomarova: try vizii suputnykh podii [Doctoral diploma of Mykola Kostomarov: three visions of related events]. *Proseminarii. Mediievistyka. Istoriiia Tserkvy, nauky ta kultury*, 5, 203–273. [in Ukrainian].

26. Yeremiiv, M. (1938). Smert velykoho pryiatelia ukraintsiv. Mykola Ge [Death of a great friend of Ukrainians. Mykola Ge]. *Dilo*, 259, 5. [in Ukrainian].

Oleksii Yas

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences,
Leading Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

MYKOLA KOSTOMAROV IN THE PORTRAITS OF PAINTER MYKOLA GE: HISTORY, CONTEXTS, MEANINGS

Abstract. The purpose of the article is to compare the relations and biographies of Mykola Kostomarov (1817–1885) and Mykola Ge (1831–1894) in the various contexts of the historian's portrait creation (1870) and its author's repetition (1878). The research methodology is based on comparative and analytical strategies

aimed at highlighting common and distinctive features in the life stories and creative practices of M. Kostomarov and M. Ge. Further to that, interdisciplinary strategies from art history and prosopography have been used to interpret the artistic image of M. Kostomarov in the paintings of M. Ge. **The scientific novelty** lies in revealing the peculiarities of communication between the two intellectuals of the imperial era, as well as the idealistic and humanistic basis of worldview shared by the historian and the artist. At the same time, the author traces the collisions related to the history of the creation of both portraits and their further existence as works of art and collectibles. The key milestones of M. Kostomarov's and M. Ge's biographies have been compared, in particular the periods when their life paths intersected. The situations in which their friendly relations developed have been analyzed and the reasons for their mutual sympathies have been explained. The history of the author's repetition of M. Kostomarov's portrait, which led to a conflict between M. Ge and the collector, P. Tretyakov, has been considered. The history of the circulation of the author's repetition of M. Kostomarov's portrait as an artwork in the Ukrainian cultural space has been highlighted. **Conclusions.** It is argued that both portraits of the historian by M. Ge are an important, and in many aspects a unique visual source for the construction of the prosopographic image of M. Kostomarov in the early 1870s. It is noted that the imperial era in many aspects blurred the aspirations and endeavors of both intellectuals who made a significant contribution to Ukrainian science, culture and art of the 19th century. It has been emphasized that the diverse creative heritage of both intellectuals closely associated with Ukraine became the object of cultural appropriation by imperial and post-Soviet Russia.

Key words: Mykola Kostomarov; Mykola Ge; portrait painting by M. Ge; biography; prosopography; iconography of M. Kostomarov; imperial era; Ukrainian cultural heritage; Russian appropriation.